

1691 Yılında Yazılmış Bir Şifalı Bitkiler Kitabına Dair

Nurettin Demir*

1691 Yılında Yazılmış Bir Şifalı Bitkiler Kitabına Dair

Aşağıdaki yazıda Forschungs- und Landesbibliothek Gotha'da (Almanya), Doğu Yazmaları bölümü Pertsch Kataloğu T 122 numarada kayıtlı, 32 varaklık bir şifalı bitkiler kitabıdır. Çalışmada yazmanın yazılış tarihi, yazarı, yazılış sebebi, konusu, yazmada kayıtlı şifalı bitkilerin adları gibi tanıtıcı bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe yazmalar; şifalı bitkiler, halk hekimliği.

About a Book Written 1691 an Medicinal Plants

The following study describes a thirty- two page manuscript, which is registered in the Pertsch Katalog, no. T122, the oriental section of Forschungs und Landesbibliothek Gotha, Germany. This study will provide some brief information about the date of the manuscript, its author, content, and aim, and the names of the medicinal plants listed in it.

Key Words: Ottoman manuscript; medicinal plants; popular medicine.

---

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
ndemir@baskent.edu.tr

Giriş

Türkçenin Osmanlı dönemiyle uğraşan dilciler son yıllarda dikkatlerini gittikçe artan oranda edebi metinlerin dışında kalan kaynaklara da yöneltmektedirler. Çünkü bu dönemin sanat endişesi taşıyan eserleri daha çok manzum olarak karşımıza çıkmaktadır. Manzum edebî eserlerdeki dil ise, nazmın bugün olduğu gibi o zaman da kendine has bazı özellikler taşıması yüzünden, genel dilin sadece küçük, belli sınırları olan bir bölümünü teşkil eder. Dönemin dil durumunu bütünüyle kavrayabilmek için farklı metin türlerine müracaat etmek kaçınılmazdır. Bu nedenle sanat endişesi taşımayan mensur kaynakların da incelenmesi; dönemin dil durumunu gösteren gerek art zamanlı, gerekse eş zamanlı dil araştırmaları için son derece önemlidir.

Aşağıda Türk dili tarihi açısından olduğu kadar, tıp tarihi yönünden de önemli bir şifalı bitkiler kitabından bahsetmek istiyoruz. Yayına hazırlamakta olduğumuz eser, Gotha Araştırma Kütüphanesi (Forschungs- und Landesbibliothek Gotha) Doğu Yazmaları bölümünde Pertsch kataloğu T 122 numarada kayıtlıdır. Katalogda *Kräuterbuch mit Abb. von 56 officinellen Pflanzen nebst Beschr. ihrer mediz. Eigenschaften u. Angabe ihres Namens in arabischer u. türkischer Sprache. Verf. ungenannt. Jahr 1691* adıyla geçer. 20,5x14,5 ebadında olan yazma, 32 varaktır.

Burada 33a dediğimiz bir sayfa da sonradan ilave edilmiştir. Nesihle yazılmıştır. Giriş ve son sayfa dışında kalan kısımda her sayfa bir bitkiye ayrılmıştır. Sayfaların satır sayısı, madde başlarını bir tarafa bırakırsak dokuz ila on iki arasında değişmektedir. Son sayfa dışında metin harekesizdir. Yazmanın başka nüshalarının olup olmadığı konusunda elimizde şimdilik herhangi bir bilgi yoktur.

Forschungs- und Landesbibliothek Gotha'nın kuruluşunun 350. yıl dönümü dolayısıyla Gotha'da Doğu Kitap Sanatı [Orientalische Buchkunst in Gotha] adlı sergide sözünü ettiğimiz yazmaya da yer verilmiş, sergi tanıtım kitabında Rührdanz tarafından yazılan bölüm içerisinde ilişikte verdiğimiz 6b-7a sayfalarının fotoğrafı yayımlanmıştır (1997, 157). Eser hakkında söyleyeceklerimizin daha iyi anlaşılabilmesi için, metnin elimizde bulunan fotokopisine oranla daha kaliteli durumda olup aynı zamanda bitki resimleri aslında olduğu gibi renkli basıldığından aşağıda bu sayfaları çeviriyazıyla verecek ve bir meseleye kısaca temas edeceğiz.

Sergi tanıtım kitabının ilgili bölümünde yazma ve fotoğrafı yayımlanan sayfalardaki bitkiler hakkında çok kısa, ama ilgi çekici bilgiler verilmiştir (1997, 157). Bu makalemizde yazmanın dil özellikleri üzerinde durmayacak, yalnızca eseri tanıtp, adlandırmalardan hareketle bitkilerin tespiti sorununa kısaca işaret etmekle yetineceğiz. 17. yüzyılda yazılmış bir metni, geleneksel transkripsiyonda sıkça yapıldığı gibi Eski Anadolu Türkçesi dönemine aitmiş

gibi okumanın tutarlı olmadığına farkındayız. Bu konuyu metnimizin yardımıyla tartışmayı sonraya bırakacak, özellikle ünlü uyumuyla ilgili konularda geleneksel okuma şekillerini tercih edeceğiz.

Adı

Yazmanın adı yoktur. Sayfa 3b'deki girişte “(3b-17) *bu risāle ismi nedir terceme-i cedīdedür*” sözleri yer almaktadır, ancak bunun yazmanın adı mı yoksa tercüme olduğuna dair bir işaret olarak mı alınması gerektiği açık değildir. Yazmanın dili, özellikle söz dizimi, tercüme olabileceği kanaatini destekler durumdadır. Rührdanz da şifalı bitkiler kitabının tercüme olduğu görüşündedir (1997, 157). Yazmadaki bitki resimlerinin Avrupa bitki resimleriyle olan ilişkisi ve bitkilerin İtalyanca adlarının Arap harfleriyle verilmesinden hareketle tercümenin Avrupa kaynaklı bir eserden yapılmış olabileceğine işaret eder. Ancak 3b'de yer alan, aşağıda vereceğimiz eserin yazarı ve yazılış sebebiyle ilgili bilgiler, yazmanın tercüme olduğu fikrine şimdilik şüpheyle yaklaşmamızı gerektirmektedir. Biz müellifin, devrinin Latin, Arap ve Acem hekimleriyle görüştüğü göz önüne getirilirse elimizdeki yazmanın bir tercümeden çok yabancı kaynaklardan da istifade edilerek hazırlanmış bir telif eser olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim elimizde bu dönemde resimli ve madde başları bir kaç dilde verilen tıpla ilgili telif eserlerin yazıldığını gösteren bilgiler vardır (bkz. Adıvar 1991, 128; Kâhya / Erdemir 2000, 172 ve devamı).

Yazılış Tarihi

Yazmanın girişindeki “biñ yüz bir de tesvīd olup yüz ikide oldı tahrir” (3b-20) sözlerinden müsveddesinin Miladi 1689 yılında hazırlandığını, bir yıl sonra yazıldığını veya yazılmaya başlandığını anlıyoruz. Bitiş tarihi yazmanın sonunda şu şekilde verilir: “(3b-2) işbu kitabı biñ yüz üç senesinüñ muharremü'l-ħarāmuñ (3) yigirminci günü ki yevm-i sebt idi ol gün vaqt-i ðuħāda bed' idüp (4) ve yine ol şehr-i mübārek ki yevm-i ħamīsdür ki yigirmi altıncı günü (5) vaqt-ı zūhurda itmāmı müyesser oldı.” Buna göre eser Miladi, 3 Ekim 1691 yılı Cumartesi günü kuşluk vakti yazılmaya başlanmış, 19 Ekim 1691 Cuma günü öğle vakti bitirilmiştir. Yazmanın başında ve sonunda iki farklı tarihin verilmesi, birincisinin eserin yazılış, ikincisinin ise istinsah tarihi olabileceğini düşündürmektedir.

Yazarı

Rührdanz, adı geçen kısa yazısında şifalı bitkiler konusundaki bu eserin müellifinin belli olmadığına işaret eder (1997, 157). Buna, büyük bir ihtimalle yukarıda verdiğimiz katalog kaydı sebep olmuştur. Çünkü yazarın mahlasının Esirî olduğunu, gençlik çağından yaşlılığına varıncaya kadar tıp ilmiyle uğraştığını ve devrinin

Arap, Acem ve Latin hekimleriyle görüşüğünü, yazmanın girişindeki şu sözlerden anlıyoruz: ”(3b-4) bu ‘abd-ı hālilü’l-bizā’a kâşirü’l-yed fi’ş-şinā’a ‘unfuvān-ı şebābdan (5) h̄in-i şeyhūhata varınca ‘ilm-i tıbbā meşğul olup gāh ‘arab h̄ükemāsiyla (6) ve gāh ‘acem h̄ükemāsiyla ve gāh lafın h̄ükemāsiyla görüşüp dürlü dürlü (7) aḥvāllere vākıf ser-gerdān-ı vādī-i ḥayretde iken ḳalbime bu geldi-ki iy bī-çāre (8) Esīrī ḥallāk-ı cihān ‘āleme ḳılduḳda tecellī her birin bir hāl ile ḳılmış müte-sellī (9) sen daḫı çün bu ‘ilm içinde bulunduñ bārī bir eṣer peydā eyle kim bā’iṣ-i (10) raḫmet ve sebeb-i maḡfired ola”. Metindeki ” h̄in-i şeyhūhata varınca” ‘yaşlılık çağına varıncaya kadar’ sözlerini Esīrī’nin şifalı bitkiler kitabını ihtiyarlık döneminde kaleme almış olduğu şeklinde yorumlayabiliriz. Ayrıca aynı sayfanın 18. satırındaki ”öğren Esīrīden sebaḳ” sözleri de yazarın mahlasının Esīrī olduğunun bir başka kanıtıdır. Ancak 3b’nin 13. satırında ”çün Muḫammed bin ‘Ālīnūñ murādı hep rızā’u’l-lāh” diye bir ifade vardır. Muḫammed bin ‘Ālī adını metinden hareketle başka bir şahısla ilişkilendirmek mümkün görünmemektedir. Bu yüzden bizim kanaatimiz, Esīrī’nin müellifin mahlası, Muḫammed bin ‘Ālī’nin ise adı olduğu yönündedir. Ancak gerek Adıvar (1991) gerekse tıp tarihiyle ilgili son yayının sahipleri Kāhya / Erdemir (2000) 17. yüzyılda yaşamış Esīrī ya da Muḫammed bin ‘Ālī adında bir hekimden ve eserinden bahsetmezler. Onun için Esīrī’nin kim olduğu, başka eserlerinin olup olmadığı konusu şimdilik aydınlanmış değildir.

Yazılış Sebebi

Esīrī, bu kitabı niçin yazdığı konusunda sayfa 3b’de şu bilgileri verir: (8) ”Ey Esīrī /.../ (9) sen daḫı çün bu ‘ilm içinde bulunduñ bārī bir eṣer peydā eyle kim bā’iṣ-i (10) raḫmet ve sebeb-i maḡfired ola diyü bu faḳır-i pür-taḳṣīr uyḳudan uyanup (11) fikr eyledüm ki baz’ı devālar vardır ki lāzım ammā bu vilāyetde meşhūr degil (12) Ğalaḳada Firenk ve Rüm kefereleri getirüp ‘aẓīm bahālar ile fūrūḫt (13) iderler ḥāṭırıma bu geldükde çün Muḫammed bin ‘Ālīnūñ murādı hep rızā’u’l-lāh / baḳçalarda cümle gördüm bu eṣyālar ḡāyet mübāḥ / (14) ol eçlden taḫrīrine bed’ eyledüm bismi’l-lāh / geṣt ideler vādīlerde cem’ ideler gāh bī-gāh / (15) hīç ḫālibler bu eṣyā’da itmeyeler bir iṣtibāḥ / yoḳdur ḫilāf hīç birinde inanup oluñuz āḡāh.” Buradaki, gerekli olmakla birlikte bilinmeyen bazı ”devālar”ın Galata’da Avrupalılar ve Rumlar tarafından yüksek fiyata satıldıkları bilgisi de ilgi çekicidir. Esīrī’yi eseri kaleme almaya sevk eden sebeple ilgili bu kısa, ama değerli kayıt, o dönemde şifalı bitkiler ticaretinin bu grupların elinde olduğunu da göstermektedir.

Konusu

Yazmada, elimizdeki fotokopiye göre birisi sonradan ilave edilmiş sayfada olmak üzere, toplam 57 bitki hakkında bilgi buluruz. Her sayfa bir bitkiye ayrılmıştır. Sayfanın düzeni şöyledir: Örnek olarak verdiğimiz 6b ve 7a sayfala-

rında da görüleceği gibi, önce Arap harfleriyle sözü edilecek bitkinin İtalyanca, onun altında Arapça adı verilir. Çoğu zaman bunlarla aynı hizada, sayfanın sol tarafında, bitkinin Türkçe adı veya adları yer alır. Sadece 26a'da bilsân otunun Halep'teki ismi de verilmiştir. Bitkinin ikinci bir adı varsa "... dağı dirler" veya benzeri bir ifadeyle kaydedilir. Aradaki boşlukta ise bitkinin resmi verilir. Daha sonra sırasıyla bitkinin tabiatı, derecesi ve tıpta faydasından veya faydalarından bahsedilir. Bitki resminin üst tarafına Latince adı sonradan ilave edilmiştir.

Kitapta bir bitki hakkındaki bilgilerin kısaltıldığına, zaman zaman, "mezkûr otuñ yaralar huşuşında buña beñzer menâfi'i çokdur velâkin bu kadar ile iktifâ olunur" (10a-9-10), "mezkûr köküñ hâşşası çokdur ancak bununla iktifâ olındı" (20b-9) gibi sözlerle işaret edilir. Bir bitkinin yararları; gerekirse nelerle karıştırılarak ilaç haline getirileceği ve elde edilen ilacın fayda veya zararıyla ilgili olarak şu şekilde uyarılara da yer verilerek anlatılır: "velâkin mezkûr biberi isti'mâl eylemek hâzık hekîme muhtâcdur ğaflet olunmaya" (8b-9) "tarîkini bilmemeden hâzer eyleyeler" (7a-9), "mezkûr 'illetlerüñ cümlesine tamâm 'ilâcdur mezkûr otuñ buña beñzer hâşşaları çokdur ğaflet olunmaya" (23b-8-9), "'illetlerüñ cümlesine ğâyet münâsibdür re'y-i tabîb ile isti'mâl idicek ğaflette olunmaya" (20a-9) vs.

Yazmada yer alan şifalı bitkiler ve geçtikleri sayfaların numaraları şunlardır:

kâfûrî (4a)	tavuk otu (4b)
melek otı / selem otı (5a)	yaban pelini / kara pelin (5b)
sultân otı (6a)	'abdü's-selâfîn (6b)
şakız ağacı (7a)	inçü çiçeği / peygamber çiçeği (7b)
şu biberi (8a)	kırmızı biber (8b)
kulağ otı / kağşık (9a)	talak otı / ak aşma (9b)
kan otı (10a)	tırfıl (10b)
hemil (11a)	yalkın (11b)
dişi baldıran (12a)	mersin (12b)
pelit yoğsumı (13a)	muz (13b)
zerrîn / katmerli zerrîn kadeh (14a)	hâlic (14b)
kara çalı (15a)	felc otı / evvel bahâr otı (15b)
yapışkan (16a)	varadıka (16b)
beş yaprak (17a)	şekâyık (17b)
diken otı (18a)	yabân râziyâniyesi (18b)
pimpinele (19a)	kene tohumı (19b)
biberiyye (20a)	kızıl boya (20b)
büyük her dem bahâr (21a)	yabân şadefi (21b)

teke şadefi (22a)	kara ardıç (22b)
diş otı / deve dili (23a)	mürver (23b)
sâter (24a)	yonca / uyuz otı (24b)
yemlik (25a)	marşama / kıcı (25b)
bilsân otı (26a)	it üzümü (26b)
pân-zehr otı (27a)	it keseri (27b)
kan otı / sarı tobuзluk (28a)	demir dikenı (28b)
üç yaprak (29a)	güvercin otı (29b)
pân-zerh otı (30a)	pelit burcı (30b)
semiz kabuđ (31a)	bir yapraklı (31b)
şıraca otı / kuduz otı dağı [33a]	

Bitkilerin Tespiti Sorunu

Metinle ilgili değişik problemleri hazırlamakta olduğumuz yayında ele alacağız. Ama burada Rührdanz tarafından dile getirilen bir soruna işaret etmeyi faydalı buluyoruz. Bu, bitkilerin Türkçe adlarıyla Arapça adlarının anlamca örtüşmemesi, Latince kaydın ise sonradan ilave edilmiş olması yüzünden, isimlerden hareketle bitkilerin kesin olarak tespitinin zorluğu meselesidir (1997, 157). Rührdanz ekte fotokopilerini verdiğimiz 6b-7a sayfalarındaki iki bitkiden hareketle bu görüşünü desteklemeye çalışır. Bu sayfaların çeviri yazıyla metinleri şöyledir.

lazirio

Ṭalīn

laṭiryō

‘Arabī

ḥabbü’l-mülük

Türkī

‘abdü’s-selāṭīn

(1) ṭabī‘atı ḥarāret yübüseti üçüncü derecedür bağça kenārlarında olur fā‘idesi (2) kuşdu[ru]cıdır ve sürdürücidür balgamin düşmenidür eger bunu [metinde: bunuñ] isti‘māl (3) etmek lāzım gelürse қalan ṭabī‘atlarda bir dānesi kifāyet ider ve ḥarāret [ve] (4) yübüseti olan ādem isti‘māl[i] cāiz degüldür ve lākin ṭarīķ-i isti‘māl[i] budur ki (5) evvel mezkūr otuñ ḥabbesin қabuđından ayıtlayup pāk idüb mezkūr (6) ḥabbenüñ ortasında bir dil gibi şey’ vardur anı dağı iḥrāc idüp (7) mezkūr içi bir miқdār dögdükden-şoñra bir gün bir gice keskin sirke içinde (8) ışladup ve қurudup saḥķ eyleyüp ve bir miқdār kesirü’l-bille¹(?) ḥalt (9) idüb rāy-ı ṭabībe göre isti‘māl ideler isti‘mālınüñ ṭarīķini bilmeden ḥazer eyleyeler

¹ ”bil /.../ Hindistan’a mahsus bir meyve adıdır. Ayvaya şebih olur. Enâr-ı Hindî dahi derler. „iraz’da bil-i şirin Arabî’de tarsus ve etibba beyninde Hindistan hıyarı tabir olunur. Bazılar

lentiscus

[7a]

talīn

lentiskua

delperua

'arabī

şecere-i būtm

Türkī

şakız ağacı

(1) tabī'atı hār ve yābisdür ikinci derecede fā'idesi zıkr olınan ağacun şakızı (2) şakız tabī'atına muṭābıkdur eger zıkr olınan ağacun şakızından bir dirhem münāsib (3) şerbetile bir ādeme içürseler dāhīl-i bedende olan hām hıltlara neze virüp sühütle (4) ihrāc eyler ve süddeleri açar ve istiskā' illetine gāyet nāfi'dür ve bunun teleyyününde (5) burma ve şarsma olmaz hıltları ihrāc itdüğünden mā'adā tabī'ati ıslāh (6) ider ve beden-i insāna kuvvet virür zıkr olınan ağacun tohumu dağı mezkūr 'illetlerde (7) isti'māl iderler ve fā'idesin müşāhede iderler ve ba'zı cevārişlere idhāl (8) olunur zeker ve hayā şişlerinin yakılarına qorlar zıkr olınan tohumu kaynadup (9) ve ufacıq çıbanları mezkūr şü ile yıkasalar çıbanları ıslāh idüp ve lekelerin (10) qaldurur mezkūr ağacun tohumu ve kökinün kabuğı mezkūr 'illetlerde isti'māl olunur gāflet olmaya

Bitkilerin tespitiyle ilgili olarak her iki sayfada da sorun vardır. Türkçeden hareketle daha açık olduğu için 7a'daki veriler üzerinde biraz durmak istiyoruz. Rührdanz'a göre söz konusu sayfadaki bitkinin Türkçe adı sakız ağacı Latince "pistacia lentiscus"a işaret eder. Arapça *būtm* kelimesi ileyse şüphesiz *buṭm* kastedilmektedir. Bu Latince "pistacia terebinthus" 'menengiç' karşılığıdır. Kazvīnī 'Acāyibü'l-Maḥlūkāt adlı eserinde, sakız ağacı ve menengiçin birbirine benzediğine işaret eder. Eserin Farsça nüshasında ise sadece *buṭm* yer almaktadır ki bu belki ikisi arasındaki ayrımın artık tanınmadığının bir işareti olabilir (1997, 157). Sözü edilen her iki ağaç da Baytop 1994'de geçmektedir. Baytop'un kaydına göre sakız ağacı "1-5 m yükseklikte ve kışın yapraklarını dökmeyen bir ağaçtır. Ege ve Akdeniz bölgelerinde yaygın olarak yetişir. Meyveleri çıtımkı adını alır ve çiğ olarak yenir" (1994, 233). Menengiç ise "6 m kadar yükselebilen kışın yapraklarını döken bir ağaç veya ağaççıktır. Genç sürgünleri pazarlarda satılır. /.../ Çiğ olarak salata halinde veya pişirilerek yenir. /.../" (1994, 205). Baytop bu sözlerden sonra Buttum, çitlembik ve Sakız ağacına göndermede bulunur. Burada asıl dikkat çekici olan, Türkçede bir başka sakız ağacı türünü göstermek için büyük bir ihtimalle metnimizde geçen Arabça isimle aynı kökten gelmiş olan buttum kelimesinin kullanılmasıdır. Latincesi

indinde yine bir meyve-i Hindfidir ki gügem eriği şeklinde, şeceri zerdali şeceri heyetinde olur" (Āsım Efendi 2000, 86), *bi'l'* 'An Indian fruit containing in a hard shell a pulp resembling the apricot in flavour" (Steingass 1975, 224), ayrıca bkz. El-Müncid, 120.

pistacia khinjuk olarak verilen bu bitkiyle ilgili olarak Baytop şunları yazar: "6-7 m yükseklikte ve kışın yapraklarını döken bir ağaçtır. Tohumları yenir ve yağ çıkarılmasında yararlanılır. /.../ Eş anl[lamlısı]. Bıdım, bıtım, bittüm, buddum, butum, gizven (Mardin)" (1994, 55). Görüldüğü gibi ele aldığımız yazmadaki bitki adlarının verildiği farklı dillerin yardımıyla bitkilerin kesin olarak tespiti kolay değildir. Söz konusu sayfalarındaki Türkçe ad ile Arapça ad, aynı tür içerisinde olmakla birlikte farklı bitkiler için kullanılmaktadır. Bizce bu durum, birbirine benzeyen bitkilerin adlandırılmasında bir ayırım yapılmadığının işareti olabileceği gibi, müellifin dillerden birisine ilişkin bilgi eksikliği sonucu da ortaya çıkmış olabilir. Ancak bu, metinden hareketle çözülmesi imkansız bir sorun durumundadır. Şurası var ki bilim tarihi açısından veya çok dilli sözlüklerin hazırlanmasında önemli olabilecek bu husus, bizim yapmakta olduğumuz türden bir dil çalışması için aynı önemi taşımaz.

Yukarıda verdiğimiz listede görüleceği gibi yazmadaki bitki adlarının bir bölümü günümüz Türkçesinde de yaşamaktadır. Artık kullanılmayan az sayıda bitki adını, pek az istisnasıyla, kısmen ses değişikliklerine uğramış olarak sözlüklerde bulabiliyoruz. Bunların şifalarıyla ilgili verilerin doğruluk derecesi bizi ilgilendirmiyor. Ama okunaklı bir hatla yazılmış olan kitap, o zamanın gözüyle bakacak olursak, neredeyse reçete türü bir metinde Türkçenin nasıl kullanıldığını göstermesi sebebiyle Türkiye Türkçesinin tarihi için önemlidir.

Kaynakça

- BK = Mütercim Âsım Efendi 2000. *Burhân-ı Katı*. Hazırlayanlar: Mürsel Öztürk, Derya Örs. Ankara. Türk Dil Kurumu.
- Rührdanz, Karin 1997. "Bilderhandschriften." *Orientalische Buchkunst in Gotha. Ausstellung 350jährigen Jubiläum der Forschungs- und Landesbibliothek Gotha*. Gotha. S. 143-159.
- Baytop, Turhan 1994. *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara. Türk Dil Kurumu.
- El-Müncid I*. Terceme: Muhammed Bendergî, Tahran 2. baskı. Tarih yok.
- Kâhya, Esin / Erdemir, Ayşegül D. 2000. *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*. Ankara. Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Steingass, F. 1975. *A comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut.
- Adıvar, A. Adnan 1991. *Osmanlılarda İlim*. İstanbul. 5. baskı. Remzi Kitabevi.